

FABINY TIBOR

„The Figure of Twynnes”

*A Hamlet hendiadiszei, magyar fordításuk (Arany János és Nádasdy Ádám) és a kettőzések dramaturgiai szerepe**

Az itt következő tanulmány azt vizsgálja, hogy a Shakespeare *Hamletjében* feltűnő gyakorisággal előforduló retorikai alakzat, a „hendiadisz” (egy dolgot mond két dolgon keresztül), miként jelenik meg Arany János *Hamlet*-fordításában, annak ellenére, hogy filológiailag nem bizonyítható, hogy Arany a dráma angol eredetijében felismerte volna ezt a retorikai alakzatot. A Shakespeare-kritika is csak a 20. század utolsó évtizedeiben figyelt fel a *Hamlet* hendiadiszeinek gyakoriságára. Ez nem jelenti azt, hogy Arany ne érzett volna rá erre az ókorra és a bibliai könyvekre jellemző nyelvhasználatra, illetve – mint látni fogjuk – a reneszánsz retorikára is visszanyúló „iker-figurára”, bár kritikai írásaiban nem találtunk erre vonatkozó közvetlen utalásokat.

Mindazonáltal a tanulmány sorra veszi az eredeti szöveg hendiadiszeit, s úgy mutatja be Arany fordításait, hogy azokat összehasonlítja Nádasdy Ádám új fordításának megoldásaival, legtöbbször az olvasóra bízva az összehasonlítás és az értelmezés feladatát. A nyelvi jelenség vizsgálata azonban nem öncélú; a tanulmány második része rámutat, hogy e nyelvi megkettőződés („iker-alakzat”) hosszú időn keresztül figyelmen kívül hagyott példái miként fejezik ki a dráma már sokkal gyakrabban tárgyalt tükrözési technikáit, az „és”-ek által összekötött dublettjeit mind a szereplők (pl. Rosencrantz és

* A szerző egyetemi tanár (Károli Gáspár Református Egyetem. Bölcsészettudományi Kar, Anglisztika Intézet).

Guildenstern, Voltemand és Cornelius), mind a struktúra (például színház a színházban) szintjén.

Mi a hendiadis?

A Szathmári István által szerkesztett, 2008-ban megjelent *Alakzatlexikonban* a következő meghatározást olvassuk a hendiadisról: „A klasszikus retorika bővítésen, adjekción alapuló gondolat- és szóalakzata; egy fogalmat két megközelítőleg ugyanazon jelentésű szóval, szószerkezettel vagy tagmondattal adunk vissza, s az alkotó tagokat az és vagy s kötőszóval kapcsoljuk össze.”¹ A szó eredeti görög jelentése: *en dia düoszin*, azaz egyet mondani kettőn keresztül. A kézikönyv által adott példa egy jól ismert magyar népdal két sora: „*Búval és bánattal / Kizsinórozatom.*” A szócikk a hendiadist a felsorolás, az ismétlés, a parallelizmus egyik formájának tartja, s rámutat, hogy igazán nincs is tiszta hendiadis, mivel a szinonimák jelentésárnyalata sohasem azonos.

Szathmári definíciójának megfelel az angol bibliafordító William Tyndale gyakorlata, aki Luthernak a Római levélhez írt 1522-es előszavát úgy fordítja angolra, hogy egy német kifejezés helyett előszeretettel használ egymás mellett „and” kötőszóval szinonimákat: a német „Dienst” helyett „*labour and diligence*”; a német „Herzensgrund” helyett „*ground and bottom*”; a német „Freiheit” helyett „*freedom and liberty*”, és így tovább.² Ezek a kettőzések azonban még nem feltétlenül hendiadisok; de az ismétlés, a nyomatékosítás érzékeltetésével közel állnak hozzájuk.

A Biblián kívül az angol liturgiában is számos helyen találkozunk ilyen retorikai alakzattal, például az 1662-es *The Book of Common Prayer* bűnvalló imádságában is felismerhetjük a két szóval egy aktust vagy minőséget kifejező hendiadis-jellegű szerkezetet: „*We acknowledge and confess our*

¹ *Alakzatlexikon: A retorikai és stilisztikai alakzatok kézikönyve*, szerk. SZATHMÁRI István, Bp., Tinta, 2008, 279.

² MIKESY András, *Martin Luther és William Tyndale Pál Rómaiakhoz írt leveléről: Martin Luther and William Tyndale on Paul's Epistle to the Romans*, Piliscsaba, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, 2008 (Kora Tudor irodalom és vallás), 3–39.

manifold *sins and wickedness* [...] We have *erred and strayed* from thy wayes like lost sheep.”³

A Szathmári-szócikk definíciója nem tűnik teljesnek, hiszen az csak az ismétlésre mint nyomatékosításra utal, ám a hendiadisz – amint azt Shakespeare-nél látni fogjuk – ennél sokkal bonyolultabb. Frank Kermode körülírása sokkal jobban illik majd a shakespeare-i példákra: „A hendiadisz olyan alakzat, amely egy egyszerű fogalmat szokatlanná tesz azáltal, hogy egy kifejezést két részre bont, s ez magyarázatot igényel.”⁴ Ned Lukacher az anamorfózishoz hasonlítja a hendiadiszot, s így fogalmaz: „A hendiadisz a nyelvet abból a célból használja, hogy lelassítsa a gondolat és az érzékelés ritmusát, a dolgokat elemi egységeire bontsa le, s ezáltal kizökkentse a normatív gondolkodásformát eredeti helyéről. A hendiadisz retorikai kettőzés; a cselekmény szétagoló lelassítása, például annak érdekében, hogy érzékeljük: valami komplexebb dolog van születőben.”⁵

A hendiadisz a latin irodalomban, a klasszikus és a reneszánsz retorikában

A hendiadisz szó megalkotása a 4. században élt latin grammatikus, Servius nevéhez fűződik. Servius Vergilius *Aeneise* kapcsán jegyezte meg, hogy a hendiadisz egy fogalmat jelent két főnév „és”-sel („et”, „atque”, „que”) való összekapcsolásával. A leggyakrabban idézett példa azonban a *Georgicából* való: „*pateris libamus et auro*” (szó szerint: „csészékből és aranyból iszunk”), magyar műfordításban: „aminőt aranyos csészéből hinteni szoktunk” (G. II, 192).⁶

³ *The Book of Common Prayer: The Texts of 1549, 1559, and 1662*, ed. Brian CUMMINGS, Oxford, Oxford University Press, 2011 (Oxford World Classics), 251.

⁴ „Hendiadys is a way of making a single idea strange by splitting an expression in two, so that it calls for explanation.” Frank KERMODE, *Shakespeare’s Language*, London, Penguin Books, 2000, 15. Saját fordítás.

⁵ „Hendiadys has the effect of using language in order to slow down the rhythm of thought and perception, to break things down into more elementary units, and thereby to distort normative habits of thought and put them out of joint. Hendiadys is a kind of rhetorical double take, a disruptive slowing of the action so that, for example, we realize that the hatching of something is not identical with its disclosure.” Ned LUKACHER, *Time-Fetishes: The Secret History of Eternal Recurrence*, Durham, London, Duke University Press, 1998, 79. Saját fordítás.

⁶ VERGILIUS, *Georgica*, ford. LAKATOS István, Bp., Magyar Helikon Kiadó, 1981.

Dér Katalin a latin nyelvű költészet alakzatairól írt – még kiadatlan – jegyzetében a „hendiadyont” „immutációs alakzatnak” nevezi, s azt hangsúlyozza, hogy a két szó közül az egyik a főfogalom, a másik pedig az ezt pontosító alfogalom. Kézikönyvek – főleg Hermann Menge 1873-as *Repetitorium der lateinischen Syntax und Stilistik* című munkája – alapján az alakzat három funkcióját különbözteti meg:⁷

1. egy élettelen dolog az élőre jellemző dolog jelzőjét helyettesíti: „*Natura et pudor*” = természetes szemérem; „*cupiditas et amentia*” = örült vágy;
2. két szinonima közül az egyik a másikat erősíti: „*metus ac sollicitudo*” = aggályos félelem;
3. az alfogalom a főfogalmat pontosítja: „*sapientia et moderatio*” = bölcs mértékletesség; „*clamor et murmuratio*” = hangos mormogás (jelzői viszony).

A középkorban a hendiadiszt a retorikai kézikönyvek nem tárgyalták a szkémák és a trópusok között. A reneszánsz korában először Johannes Susenbrotus *Epitome Troporum ac Schematicum...* 1562-ben megjelent kézikönyve említi; a kortárs angol retorikusok közül legpontosabban George Puttenham *The Arte of English Poesie*-je definiálja 1589-ben. Puttenham ezt az alakzatot „figure of Twynnes”-nek (ikeralakzatnak) nevezi, és számos példával magyarázza. Meghatározása szerint: „Van még egy másik beszédforma, ahol látszólag két dolgot mondunk, mégis egyre gondolunk; s ezt

⁷ Szó szerint: „Az első, amikor egy élettelen dolog, fogalom élőkre jellemző jelzőjét helyettesíti, mert az ilyet a latin kerüli, legfeljebb metaforaként engedi meg (*consilium prudens, oratio maligna*). Tehát büszke öntudat: *fiducia et spiritus*, természetes szemérem: *natura et pudor*, örült vágy: *cupiditas et amentia...*” A második eset, amikor a hendiadyon „szinonimákból áll: az egyik a másikat erősíti. Főnév+főnév: aggályos félelem: *metus ac sollicitudo*, alaposan megcáfolni: *refellere et redarguere*. Lehet jelző+jelző, ige+ige; az ilyen alakzatokban az egyik szó gyakran a másik nagy mértékét, erősségét fejezi ki, adverbium+ige, adverbium+jelző kapcsolattal fordíthatjuk: *repudiaverunt et respuerunt* (megvetően utasították vissza), *severus et inexorabilis* (kérlelhetetlenül szigorú).” A harmadik eset, amikor „az alfogalom a főfogalmat pontosítja, illetve a köztük lévő viszonyt jelöli: hangos mormogás: *clamor et murmuratio* (jelzői viszony), bölcs mértékletesség: *sapientia et moderatio* (mértékletességben megnyilvánuló bölcsesség, tekintethatározói viszony), gyakorlati jártasság: *usus et exercitatio* (gyakorlással megszerzett, módhatározói viszony), félelem okozta menekülés: *timor et fuga* (okhatározói viszony), nyomatékosan megtiltani: *praecipere et interdicare* (módhatározói viszony).” Ezúton mondok köszönetet DÉR Katalinnak, hogy megosztotta velem a még kiadatlan munkájának ezt a fejezetét. Definícióját és példáit szó szerint idéztem a kéziratából.

iker-alakzatnak nevezhetjük a görög *hendyadys* elnevezés után.”⁸ Putthenam először egy angol kortárs költő, George Tuberville (1540?–1597) egyik, Sir Philip Sidney nagynénjének dedikált költeményét idézi: „Not you coy dame, your lours nor your looks.” A „lours” a mai angolban „frowns” jelent: Szó szerint: „Nem Téged vidám hölgy, sem szigorúdat, sem tekinteted = sem szigorú tekintetedet.” A másik példa is egy Tuberville-től származó, ezúttal a nápolyi harcosokat dicsérő költeményt idéz:

A proud people and *wise and valiant*,
Fiercely fighting *with horses and with barbes*:
By whose provves the Romain Prince did daunt,
Wild Affricanes and the lavvlesse Alarbes:
The Nubiens marching vvith their armed cartes,
And sleaing a farre vvith *venim and vvith dartes*

(Büszke emberek / bölcsek és bátrak / Hevesen harcolnak berberlovaikkal / melyek erejével a római herceg ráijesztett a vad afrikaiakra és a törvény nélküli arabokra. A nubiaiak harcos szekereikkel messzire lőnek mérgükkel és nyilaikkal = mérgezett nyilaikkal.)⁹

A példák után Puttenham hozzáteszi: „Két példát is láthattunk az ikeralakzatra: lovakkal és berberekkal = berberlovakkal; mérgekkel és nyilakkal = mérgezett nyilakkal.”

A hendiadiszek Shakespeare drámáiban

Nem elképzelhetetlen, hogy Shakespeare a stratfordi középiskola latin óráin találkozott az alakzat különböző eseteivel, s talán a klasszikus példákon sajátította el, hogyan kell angol nyelven hasonlókat alkotnia.

Shakespeare drámai nyelvezetének e sajátosságára – különös tekintettel a *Hamlet* hendiadiszeire – George T. Wright hívta fel a figyelmet a *PMLA*-ben

⁸ George PUTTHENAM, *The Arte of English Poesie: A Critical Edition*, eds. Frank WHIGHAM, Wayne A. REBHORN, Ithaca, London, Cornell University Press, 2007, 261. Saját fordítás.

⁹ *Uo.*, 262. Saját fordítás.

megjelent, igen komoly szakmai elismerést kivívó tanulmányában.¹⁰ A már idézett neves irodalomtudós, Frank Kermode egy 1985-ös¹¹ és egy 2000-ben¹² megjelent könyvében – Wright tanulmányának sugalmazó hatását nyíltan elismerve – egy-egy fejezetet szentelt a hendiadiszek, s az ezzel kapcsolatos dramaturgiai dublettek kérdésének.

Tanulságos, hogy amíg a méltán ünnepeelt Harold Jenkins-féle 1982-es „második Arden” *Hamlet*-kiadás¹³ még egy alkalommal sem utal a hendiadiszek szerepére, addig a kevésbé népszerű, Anne Thomson és Neil Taylor által szerkesztett, s 2006-ban megjelent „harmadik Arden”¹⁴ már kínosan ügyel arra, hogy a kritikai jegyzeteiben feltüntesse, mikor is van hendiadisszel dolgunk. A harminchét dráma közül három kivételével mindegyikben találunk hendiadiszt, ám legtöbbször azokban, amelyeket Shakespeare 1599 környékén, a tragikus és manierista korszakában írt, tehát főleg a nagy tragédiákban és a keserű komédiákban.

Természetesen nem könnyű eldönteni, mikor beszélhetünk egyértelműen hendiadiszról, s mikor csak egy egyszerű párhuzamos szerkezetéről, illetve megkettőzéséről. Több eset is vitatható és kétséges.

A Shakespeare-drámák szövegét Wright alaposan tanulmányozta, s kialakított egy többnyire következetes szempontrendszert, miszerint a hendiadis két tagja között valamilyen kölcsönhatás, játék van, s nem csupán parallelizmusról, ismétlésről van szó. Shakespeare legtöbbször a *Hamlet*ben alkalmaz hendiadiszt, nevezetesen hatvanhatszor. Ez a gyakoriság annak a jele, hogy Shakespeare a hendiadiszt akkor használta legtöbbször, amikor a gondolat és az érzés problematikusságát kívánta érzékeltetni. Az *Othello*ban huszonnyolc, a *Macbeth*ben tizenhét, a *Troilus és Cressida*ban tizenhat, a *Szeget szeggel*ben tizenhat, a *Lear király*ban tizenöt, az *V. Henrik*ben tizenöt, a *Vízkereszt*ben tizenhárom, az *Ahogy tetszik*ben tíz, a *Minden jó, ha vége jó*ban kilenc alkalommal találkozunk hendiadisszel.¹⁵

¹⁰ George T. WRIGHT, *Hendiadys and Hamlet*, PMLA, 96(1981)/2, 168–193.

¹¹ Frank KERMODE, *Forms of Attention*, (The Wellek Library Lectures at the University of California, Irvine), Chicago, London, The University of Chicago Press, 1985, 34–63.

¹² Uő, *Shakespeare's Language*, i. m., 96–125.

¹³ William SHAKESPEARE, *Hamlet*, ed. Harold JENKINS, London, New York, Methuen, 1982 (The Arden Shakespeare, 2). A továbbiakban: ARDEN 2.

¹⁴ Uő, *Hamlet*, eds. Ann THOMSON, Neil TAYLOR, London, Thomson Learning, 2006 (The Arden Shakespeare, 3; a továbbiakban: ARDEN 3).

¹⁵ WRIGHT, i. m., 173.

Hendiadiszek a Hamletben Arany és Nádasdy fordításaiban

Példáinkat ezentúl a *Hamlet*ből vesszük, s közben arra is figyelünk, hogy a 19. században Arany János¹⁶ és a közelmúltban Nádasdy Ádám¹⁷ miként adta vissza a hendiadisz jellegű szerkezeteket magyarul. Mivel a *Hamlet* hendiadiszeinek gyakoriságára csak az elmúlt évtizedekben figyelt fel az irodalomkritika, a fordítások esetében aligha beszélhetünk „hendiadisz-tudatos” megoldásokról.

E tanulmány megírásának kezdetén még volt némi reményünk arra vonatkozólag, hogy Arany János valamelyik poétikai értekezésében esetleg utalhatott a hendiadiszra, ám ez a feltételezés némi kutatás után illúzióknak bizonyult. Arany retorikai gyakorlatára szép példa Szabó G. Zoltán és Szörényi László *Kis magyar retorikája*,¹⁸ amelyben a szerzők a legtöbb alakzatot Arany János költeményeivel illusztrálják. Ám eddig nem leltünk a költő retorikai tárgyú értekezésére, s pontosan azt sem tudjuk, hogy Arany milyen korabeli szónoklattani kézikönyveket forgatott. Az MTA kéziratárában fellelhető többek között Arany nagykőrösi könyvtárának a listája,¹⁹ mely tartalmazza a Kis János által fordított, Hugh Blair (1718–1800) által írt és 1783-ban kiadott *Lectures on Rhetoric and Belles Letters*²⁰ című könyvet is, ám Blair a XIV. előadásban a figuratív nyelv kapcsán csak a metaforát, a hiperbolát és a *personificatiot*, azaz megszemélyesítést tárgyalja. A témám szempontjából releváns retorikatörténeti kutatásunk nem járt eredménnyel, így a következőkben először a két fordítás összehasonlításával foglalkozunk.

Bár értelmetlen dolog számon kérni a hendiadiszek felismerését a fordítókon, mégis tanulságos lehet, hogy miképpen értelmezik az e szokatlan szerkezet által hordozott jelentéseket.

¹⁶ Arany János fordítását az alábbi kiadásban közlöm: ARANY János, *Drámafordítások 1, Shakespeare: A Szent-Iván éji álom, Hamlet, dán királyfi, János király*, szerk. RUTTKAY Kálmán, Bp., Akadémiai, 1961 (Arany János Összes Művei, VII).

¹⁷ Nádasdy Ádám fordítását az alábbi kiadás alapján közlöm: *Shakespeare, Három dráma: Hamlet, Szentivánéji álom, Lear király*, ford. NÁDASDY Ádám, Bp., Magvető, 2012.

¹⁸ SZABÓ G. Zoltán, SZÖRÉNYI László, *Kis magyar retorika*, Bp., Tankönyvkiadó, 1988.

¹⁹ MTA Kézirattár: Ms 10.022/d (Arany könyvei Nagykőrösön). Ezúton köszönöm meg Paraizs Júliának, hogy erre a jegyzékre felhívta a figyelmemet.

²⁰ Hugh BLAIR, *Lectures on Rhetorics and Belles Lettres: A New Edition with an Introduction by the Rev. Thomas Dale*, London, William Tegg, 1874.

Mindegyik drámában az a leggyakoribb hendiadisz-forma, amikor az alakzat mindkét tagja főnév, ám olyanokkal is találkozunk, amikor a hendiadisz két tagja melléknév.

Például a Szellem a következőket mondja az 1. felvonásban:

„When I to *sulphurous and tormenting flames*”
(1.5.3)²¹

„Hogy visszatérjek *gyötrő kénköves* / Lángok közé”
(Arany J. ford. – 1.5.670–671)²²;

„hogy vissza kell térnem a *kénköves*, / *gyötrő* lángok közé”
(Nádasdy Á. ford. – 1.5.4–5)

Más esetben a hendiadisz két tagja ige is lehet. Szintén a Szellemtől halljuk:

„Are *burnt and purged away*”
(1.5.13)

„Míg földi létem undok bűne mind / *Kiég s letisztul.*”
(Arany J. ford. – 1.5.679–680)

„míg emberi életem bűnei / *kitisztulnak.*”
(Nádasdy Á. ford. – 1.1.12–13)

Arany megőrizte a hendiadisz („*Kiég s letisztul*”), Nádasdy egy szóra redukálta az eredetileg kettős szerkezetet („*kitisztulnak*”). Van olyan eset, amikor Arany formál a hendiadiszból jelzős szerkezetet, Nádasdy viszont érezteti a kettősséget. Laertes mondja Opheliának:

„And in the *morn and liquid dew of youth*”
(1.3.41) Értsd: „*morning freshness of youth*”

„S az *ifjuság harmatdús hajnalán*”
(Arany J. ford. – 1.3.475)

„s a *fiatalság kristály-harmatában*”
(Nádasdy Á. ford. – 1.3.41)

²¹ A *Hamlet* angol szövegének sorszámozását – G. T. Wright-ot követve – a G. B. HARRISON által szerkesztett *Shakespeare The Complete Works*, San Diego, New York etc., Harcourt Brace Jovanovich Publishers, 1980 (1. kiad. 1952) alapján jelöltem.

²² A Ruttkay Kálmán által szerkesztett, az Arany-életmű kritikai kiadásában megjelent *Hamlet*-fordítás (1961) nem jelenetenként, hanem felvonásonként számozza a sorokat.

A drámában először Horatio beszél hendiadiszekben:

„Without the *sensible and true* avouch / Of mine own eyes.”
(1.1.57)

„Érzéki és hű vallomása nélkül / Saját szememnek.”
(Arany J. ford. – 1.1.55–56)

„ha nem volna rá *hiteles* tanú / a két szemem.”
(Nádasdy Á. ford. – 1.1.60–61)

Az „avouch” szó (fedezet, biztosíték) az OED szerint a *Hamlet*ben fordul elő első alkalommal az angol nyelvben.²³ Bár Arany megőrzi hendiadisz, a mai fülnek már idegen ez a megoldás; Nádasdyé viszont szabadabb, találóbb és magyarosabb.

Következő példánk még mindig Horatiótól származik, aki a Szellem jelenését elvonatkoztatja, s Dánia állapotára következtet belőle, vagyis általánosító véleményt fogalmaz meg:

„But in the *gross and scope* of my opinion,”
(1.1.68) Értsd: “full breadth”, “broad view”

„De *átalános* véleményem az,”
(Arany J. ford. – 1.1.66)

„de *tágabb* összefüggésben, szerintem,”
(Nádasdy Á. ford. – 1.1.71)

Itt egyik fordító sem ragaszkodott a hendiadisz megőrzéséhez.

Az 1. felvonás 3. jelenetében Laertes nem kevesebb, mint kilenc hendiadisszal támadja le Opheliát. Idézzük a teljes eredeti szöveget és a két fordítást is:

LAERTES

*For Hamlet and the trifling of his favour,
Hold it a fashion and a toy in blood,
The perfume and suppliance of a minute;
No more...*

²³ A *Hamlet*ben kizárólag csak főnévként. ARDEN 3, 153.

For nature, crescent, does not grow alone
 In *thews and bulk*, but, as this temple waxes,
 The inward service of the mind and soul
 Grows wide withal. Perhaps he loves you now,
And now no soil nor cautel doth besmirch
 The virtue of his will: but you must fear,
 His greatness weigh'd, his will is not his own;
 For he himself is subject to his birth:
 He may not, as unvalued persons do,
 Carve for himself; for on his choice depends
The safety and health of this whole state;
 And therefore must his choice be circumscribed
Unto the voice and yielding of that body
 Whereof he is the head. Then if he says he loves you,
 It fits your wisdom so far to believe it
 As he in his particular act and place
 May give his saying deed; which is no further
 Than the main voice of Denmark goes withal.
 Then weigh what loss your honour may sustain,
 If with too credent ear you list his songs,
 Or lose your heart, or your chaste treasure open
 To his unmaster'd importunity.
 Fear it, Ophelia, fear it, my dear sister,
And keep you in the rear of your affection,
Out of the shot and danger of desire.
 The chariest maid is prodigal enough,
 If she unmask her beauty to the moon:
 Virtue itself 'scapes not calumnious strokes:
 The canker galls the infants of the spring,
 Too oft before their buttons be disclosed,
And in the morn and liquid dew of youth
 Contagious blastments are most imminent.
 Be wary then; best safety lies in fear:
 Youth to itself rebels, though none else near.

Arany
LAERTES.

*Mi nézi Hamlet bíbelő kegyét:
Vedd azt divatnak s játszi vér gyanánt;*

*Illatja, színe pillanatnyi élv –
Ne többnek.*

Mert nem csupán idomra és tömegben

*Nő a természet; e templommal együtt
Az elme, lélek belszolgálata
Szintén öregbül. Most, talán szeret;
Tán ronda célzat még nem szennyezi
Szándéka értékét; de óvakodjál:
A mily nagy ő, szándéka nem övé,
Mert születése rabja maga is.
Nem kérhet ő, mint közsorsú személy,
Leányt magának; mert egész haza
Jólléte, üdve, lépésén forog.
Azért e lépésnek határt ama
Test szavazatja s engedélye szab,
A melynek ő feje. Ha hát szeret,*

*Mint mondja, illő hinned józanul:
A mennyiben saját állása, rangja
Be hagyja tettel a szót váltani:
Azaz, míg Dánia is mellé szavaz.
Vedd fontolóra hát, mily csorba éri*

*Becsületed, ha túl-bízó fülekkel
Dalára hallgatsz, vagy szívet veszítség,
Vagy szenvedélye zaklatásinak,
Melyen nem úr, szűz kincsed megnyitod.*

*Vigyázz, Ophelia, szép hugom, vigyázz,
Állj tartalékban vonzalmad megett,
Vágyak s veszély lő-távolán kívül.
A legszemérmesb lányka is pazar,*

Nádasdy
LAERTES

*És kérlek, Hamlet udvarolgatását
tekintsd szeszélynek, játékos kaland-
nak;*

*egy percnyi illat, kis szórakozás,
de nem több.*

Többre ne tartsd.

*Az ember nemcsak súlyában gyarap-
szik,*

*de ahogy nő a testünk temploma,
úgy gyarapszik a lélek és az ész
szolgálata belül. Most talán szeret,
és nem szennyezi hátsó gondolat
szándéka tisztaságát. De vigyázz:
ő nagy ember, nem dönthet egyedül.
Megköti őt, hogy hova született;
nem cselekedhet úgy, mint a közember,
saját feje szerint, mert választásán
a teljes állam egészsége múlik.
Döntését összhangba kell hoznia
annak a testületnek bölcs szavával,
amelynek feje: ő. Ha azt mondja: sze-
ret,*

*légy okos, és pont annyit higgy belőle,
amennyit ő, sajátos helyzetében,
valóra válthat – nem többet tehát,
mint amit Dánia majd elfogad.*

*Mérd föl, hogy jóhíredből mit veszít-
hetsz,*

*ha elhiszed mindazt, amit dalol,
vagy megszedülsz és szűzi kincsedet
tolakodása előtt megnyitod.*

*Vigyázz, Ophelia, nagyon vigyázz:
maradj hátra érzelmeid mögött,
kívül a vészes vágy lőtávolán.*

Tétkozló lesz a legfukarabb lány is,

Kecseit ha bár a holdnak fölfedi.
Erény se ment a rágalmas fulánktól,
Üszög senyveszti a tavasz szülöttit
Gyakran előbb, mint bimbajok fesel;
S az ifjúság harmatdús hajnalán
A mételyes kór legjárványosabb.
Óvd hát magad; legbiztosb a vigyázat;
Az ifjú, ha más nincs, magára lázad.

ha szépségét a holdnak fölfedi.
A tisztát is sújtja a rágalom.
A hernyó bizony gyakran rágja le
a tavasz még ki nem pattant rügyét,
s a fiatalság kristály-harmatában
hamar terjed a ragályos penész.
Vigyázz tehát: óvjon a félelem.
Az ifjú vér lázadni kénytelen.

Ophelia kétszeres kettős szerkezettel válaszol. Mint látjuk, Arany ismét megőrzi a kettősséget, Nádasdy a jelzős szerkezetekkel pedig oldja azokat.

Shakespeare

I shall the effect of this good lesson keep,
As watchman to my heart. But, good my brother,
Do not, as some ungracious pastors do,
Show me the *steep and thorny* way to heaven;
Whiles, like a *puff'd and reckless* libertine,
Himself the primrose path of dalliance treads,
And recks not his own rede.

Arany

Megtartom e szép lecke bényomásit
Őrül szívemnek. De, jó bácsikám,
Magad se tégy úgy, mint rossz pap, nekem
Az égbe *tüskés, zord ösvényt* mutatván,
Míg ő *szeles, hiú kéjenc* gyanánt
Az élvek rózsás utjain halad,
Feledve, mit papolt.

Nádasdy

A tanításod, mint szigorú őr
vigyáz majd szívemre. De, drága bátyám,
ne tégy úgy, mint az álszent prédikátor,
aki nekem *sziklás ösvényt* mutat,
míg ő maga *pöffeteg élvezettel*
a gyönyör rózsás útján andalog,
saját szavát feledve.

Amikor Hamlet először megpillantja a Szellemet, így kiált fel:

„*Angels and ministers of grace defend us!*”

(1.4.41) Értsd: angels who minister grace.

„Oh, irgalomnak *minden angyali / S ti égi szolgák*, most őrizzettek!”

(Arany J. ford. – 1.4.612–613)

„*Ég angyalai*, védelmezzetek!”

(Nádasdy Á. ford. – 1.4.39)

Arany ismét megőrzi a kettősséget, Nádasdy pedig újfent egyszerűsít. Ám másutt Arany is egy kifejezést használ kettő helyett. Például, amint a Szellem eltűnik, Hamlet úgy tesz fogadalmat, hogy hét soron belül (1.5.98–104) két alkalommal is hendiadiszekben beszél, s Arany csak az első esetben őrzi következetesen a kettős szerkezetet. A „book and volume of my brain” Aranyánál „agyam könyve”, Nádasdynál „elmém könyve” lesz.

Shakespeare

Yea, from the table of my memory
I'll wipe away all trivial fond records,
All saws of books, all forms, all pressures past,
That youth and observation copied there;
And thy commandment all alone shall live
Within the book and volume of my brain,
Unmix'd with baser matter: yes, by heaven!

Arany

Igen, letörlök emlékezetem
Lapjáról minden léha jegyzetet,
Könyvek tanácsit, képet, benyomást,

Mit vizsga ifjú-kor másolt reá;
És csak parancsod éljen egyedül
Agyam könyvében, nem vegyülve más
Alábbvalókkal: úgy van, esküszöm.

Nádasdy

Jó. Kitörlök az emlékezetemből
minden mellékes, ostoba tudást,
minden bölcs mondást, képet,
kósza élményt,
mit belemásolt fiatal figyelmem,
és csak a te parancsod, az fog élni
elmém könyvében, s nem keveredik
alantasabb tudással. Esküszöm! –

Hamlet prózában is él a hendiadisz lehetőségével: amikor Rosencrantz és Guildenstern előtt ironikusan magasztalja az ember rendkívüli voltát, két egymás utáni sorban beszél hendiadiszekben (2.2.315–317).

Shakespeare

What a piece of work is a man! how noble in reason! how infinite in faculty! *in form and moving how express and admirable!* in action how like an angel!

Arany

S mily remekmű az ember! Mily nemes az értelme! Mily határtalanok tehetségei! *Alakja, mozdulata mily kifejező és bámulatos!* Működésre mily hasonló angyalhoz! belátásra mily hasonló egy istenséghez!

Nádasdy

Micsoda remekmű az ember: milyen kifinomult az elméje; milyen végtelenek a képességei; *az alakja, a mozgása* milyen *hibátlan és bámulatos*; tettei, mint az angyaloké, fölfogása, mint az isteneké;

Claudius a kotlóstyúk képét idéző metaforikus hendiadisszel érzékelteti Hamlet melankóliájának kitörésveszélyét (3.1). Láthatjuk, hogy Arany ismét hűségesebb az eredetihez (3.1.174–177), Nádasdy pedig most is egyszerűsít (3.1.166–169).

Shakespeare

There's something in his soul,
O'er which his melancholy sits on brood;
And I do doubt the *hatch and the disclose*
Will be some danger:

Arany

Van valami lelkén,
A min kotolva ül e mélakór,
S minek *kikölte és felpattanása*
Veszélybe dönthet.

Nádasdy

Valami lapul
a lelkében, azon kotlik a bánata;
és félek: *ha előbb-utóbb kikel,*
veszélyes lesz.

Végül egy utolsó példa. Drámai – és tragikus következménnyel járó – törté-
sek után az anyja lakosztályából távozó Hamlet saját ellentmondásos sorsán,
küldetésén ekképpen tűnődik (3.4):

Shakespeare

I do repent: but heaven hath pleased it so,
To punish me with this and this with me,
That I must be their *scourge and minister*.

Arany

– Ezt a jó urat
Sajnálom; de ha így tetszett az égnek
– Büntetve őt velem, s engem vele –
Hogy én legyek *szolgája, ostora*.

Nádasdy

– Ezt az urat
őszintén sajnálom; az ég akarta,
hogy ezzel bűnhődjek, s ő énvelem;
az ég *ökle és ügynöke* legyek.

*Kettőzések (dublettek): a hendiadiszek dramaturgiai jelentősége*²⁴

Láttuk, hogy a hendiadisz általában az „and” / „és” kötőszóval egy jelensé-
get/fogalmat kettővel fejez ki. E nyelvi jelenség egyszerre világítja meg és
tükrözi vissza a dráma szinte kifogyhatatlannak tűnő kettőzéseit. A hen-
diadiszek a drámában a kapcsolatok – mint a házasság –, az identitás, a
különbségek egységére, az ellentétek feszültségére és összekapcsolására

²⁴ Vö. WRIGHT, *i. m.*, 168–193.

mutatnak rá a *concordia discors* jegyében.²⁵ Nem véletlen, hogy a „tükör” központi metaforája a darabnak.

„Ikrek”: Voltimand és Cornelius; Rosencrantz és Guildenstern

Nézzük először is a szereplőket. Shakespeare mind a korai, mind érettebb komédiáiban (*Tévedések vígjátéka*, *Vízkereszt, vagy amit akartok*) gyakran fordult az ikrek²⁶ – különösen a római komédiából jól ismert – toposzához, a félreértések és a komikus hatások forrásához.

A *Hamlet* is mintha bővelkedne ikrekben. Tudjuk, Shakespeare második és harmadik gyermekei, Hamnet és Judith ikrek voltak. A tizenegyéves korában elhunyt fiú, Hamnet távozása után pár évvel születik meg a másik fiúról, a *Hamlet*-ről, az apa–fiú kapcsolat mélyrétegeiről is szóló tragédia.

A *Hamlet*ben több ikerszerű figurát találunk. Voltimand és Cornelius – a követek –, akik látszatra ketten vannak, valójában egy pár: az arctalan, személyiség és jellem nélküli tömegember, az államgépezet egy konvencionális kelleke, a mindenkori gépember, aki szó nélkül hajtja végre a hatalom utasításait.

Hasonlóan látszatra kettő, valójában mégis egy, egymással bármikor, bárhol teljesen felcserélhető pár (iker) Hamlet egykori wittenbergi diáktársai, Rosencrantz és Guildenstern, akiknek a jellemtelenségük a jellemük.

Hamlet kettőzései

Hamlet nem elszigetelt, magányos hős, hanem identitása a többnyire szimmetrikus „és” viszonyaiban, sajátos – homorú vagy domború – tükörképében, dublettjei képében konstituálódik. Hamlet és Laertes, Hamlet és Fortinbras, Hamlet és Horatio. Többnyire kortársak; egyszerre hasonlóak és ellentétesek egymással; sok szempontból komplementer egyéniségek.

Hamlet és Laertes

A dráma elején a dán királyi udvarból mindketten tanulmányaik színhelyére készülnek visszamenni: Hamlet Wittenbergbe, Laertes Párizsba. Indulása

²⁵ KERMODE, *Shakespeare's Language*, i. m., 101; Uő, *Forms of Attention*, i. m., 38.

²⁶ Vö. John LASH, *Twins and the Double*, London, Thames and Hudson, 1993.

előtt apjától kettős áldást kap: „A double blessing is a double grace” (1.3.53).²⁷ Hamlet az introvertált értelmiségi, aki képtelen cselekedni; Laertes az extrovertált fiatalember, aki cselekszik, mielőtt gondolkodna. Sorsuk és helyzetük ugyanaz: mindkettő egy meggyilkolt apa miatt akar bosszút állni. Hamlet így fogalmaz: „Ügyem szakasztott mása az övé” (5.2.375), azaz tükörképe. Nádasdy fordításában: „az ő ügyében tükröződni látom / a sajátomat” (5.2.77–78).

Ellenkező vérmérsékletükkel és jellemükkel együtt, egymással rivalizáló testvérek, ikrek, egymás dublettjei. Mimetikus rivalizációjuk csúcsa a sírgödör mélyén való birkózásuk, s ezért is ironikus, hogy a sírból Hamlet hiperbolikus nyelvezetével éppen a mitologikus Olympusnál is magasabb Ossa hegycsúcsára utal (5.1.297–307):

Shakespeare

'Swounds, show me what thou'lt do:
 Woo't weep? woo't fight? woo't fast? woo't tear thyself?
 Woo't drink up eisel? eat a crocodile?
 I'll do't. Dost thou come here to whine?
 To outface me with leaping in her grave?
 Be buried quick with her, and so will I:
 And, if thou prate of mountains, let them throw
 Millions of acres on us, till our ground,
 Singeing his pate against the burning zone,
 Make Ossa like a wart! Nay, an thou'lt mouth,
 I'll rant as well as thou.

Arany

Krisztusra! mit tennél meg érte, hadd
 lám:
 Sírnál? viaskodnál? tépnéd magad?
 Innál-e mérget? ennél krokodilt?
 Én megteszem. Hát, ríni jösz ide?
 S hogy sírba ugrálj, engem azzal öl?

Nádasdy

A szentségit, mutasd meg, mit csinál-
 nál!
 Sírnál? Vívnál? Böjtölnél? Vezekel-
 nél?
 Innál ecetet? Ennél krokodilt?
 Én megcsinálom. Idejössz nyafogni,
 a sírba ugrasz, hogy engem lefőzz?!

²⁷ Arany: „Két üdv, az áldást kétszer venni el” (1.3.487); Nádasdy: „Már megáldott, de másodszor se árt” (1.3.53).

Jer hát, temetkezz mellé eleven,
Én kész vagyok; s ha bércekről fe-
csepsz,
Hadd hányjanak ránk annyi milljom
holdat,
Míg a tetőhöz, melynek homlokát
A lángoló napkör megperzseli,
Az Ossa egy bibircsó lesz. Na ládd.
Ha szájaskodni tudsz, én is tudok.

Temettesd magad őmelléje élve:
megteszem én is. Hegyekről locsogsz?

Hát hányjanak ránk földet tonnaszám-
ra,
míg sírhalmunk hegye a nap tüzében
megpörkölődik, és az Ossa csúcsa
mellette csak szemölcs. Tessék, ugass,
én is tudok pofázni.

Hamlet és Fortinbras

Hamlet és Fortinbras is bizonyos mértékben egymás dublettjei, ikrei, tükörképei. Apja az idősebb Hamlettel való csatában veszített földeket, melyeket a dán király halála után visszaszerezni kíván. Neki is a nagybátyja uralkodik. Alig jelenik meg, alakja mégis a dráma fölött „lebeg”. Amíg a tragédia elején csak hallunk róla, a dráma közepén egy pillanatra feltűnik, miközben serege Lengyelország fele tartva áthalad Dánián; s a dráma legvégén megjelenik, ő búcsúztatja, temeti Hamletet. A „lúzer” Hamlet Fortinbrast mindvégig önmaga egészséges ellentétének, sorsa beteljesítőjének tartja; a halála előtt ezért adja reá, mint jövődő uralkodóra szavazatát. Hamlet ezért hasonlítja gyakran önmagához, különösen a 4. felvonás 4. jelenetében; valójában fél tőle, mint önmaga valóságától. Hamlet sikeres dublettje – a mimetikus „másik” –, ő lesz az, aki Hamlet lehetett volna: Dánia uralkodója.

Hamlet és Horatio

Hamlet és Horatio is egymás kiegészítő dublettjei. Kapcsolatuk a férfibarátság jelképes mintapéldája. Horatióban éppen az van meg, ami Hamletből hiányzik: a józan racionalitás, a kiegyensúlyozottság, az állhatatosság, a szilárdság, a lojalitás, az egészség, a normalitás: az értelem és az érzelem, a tudomány és a gyakorlat egysége. Így hangzik Hamlet vallomása a férfibarátság magas hőfokáról:

férfi vagy, ki a
Sors öklözését, vagy jutalmait,
Egykép fogadtad; s áldott az, kinek
Vérével úgy vegyült itélete,
Hogy nem merő síp a sors ujjá közt,

(3.2.273–277, Arany).

Te elbírsz mindennel; mindent kibírsz;
a Szerencsétől ütést és jutalmat
egyformán jól fogadsz; boldog lehet,
akiben indulat és bölcs ítélet
ilyen kiváló arányban vegyül:
ő nem síp, amin a Sors ujjai
kedvükre játszanak

(3.2.66–71, Nádasy)

Hamlet tehát mint egy hendiadisz egyik tagja, benne van Laertesben (Hamlet és Laertes), Fortinbrasban (Hamlet és Fortinbras) és Horatióban (Hamlet és Horatio), illetve bennük az van meg, ami Hamletből hiányzik; ők a Hamlettel való „párban”, azaz a kettőben, az „ésben” alkotnak „egy” teljes embert.

A hasonlóak, az ikrek, egymás dublettjei – amint ezt René Girard írja – sokszor egymást utánzó vetélytársai; s a mimetikus versengés (gondoljunk csak a bibliai „testvérharc” példáira: Káinra és Ábelre, Ézsaura és Jákóbra, József és testvéreire stb.) erőszakhoz és áldozathoz vezet.²⁸

²⁸ René GIRARD, „*Hamlet's Dull Revenge*”: *A Theatre of Envy*, New York, Oxford, Oxford University Press, 1991, 271–289. Vö. FABINY Tibor, *Brothers as Doubles: Birthright and the Rivalry of 'Brothers' in Genesis and Shakespeare = Míves semmiségek. Elaborate trifles: Tanulmányok Ruttkay Kálmán 80. születésnapjára. Studies for Kálmán G. Ruttkay on his 80th birthday*, szerk. ITTZÉS Gábor, KISÉRY András, Piliscsaba, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, 2002, 35–47; UŐ, *A „halálos” testvérgyűlölettől a „halálos” testvérszeretetig = Hol van a Testvéred? Tanulmányok a társadalmi nemek-ről és a testvérszeretetről*, szerk. OROSZ Gábor Viktor, Bp., Luther Kiadó, 2011, 283–204; UŐ, *'Hymen's Truth': Atonement from Shakespeare to Tyndale and from Tyndale to Shakespeare = Early Modern Commun(ication)ions*, szerk. FÖLDVÁRY Kinga, STRÓBL Erzsébet, Newcastle upon Tyne, Cambridge Scholars Publishing, 2012, 132–151.

Idős Hamlet és Claudius (testvérharc, rivalizáció)

A *Hamlet* cselekménye mögött ott van a múltban lejátszódott archetipikus testvérharc káini drámája. Claudius vágya a hatalomért és az asszonyért az idősebb Hamlettel való testvérrivalizációhoz, a testvérrivalizáció testvéririgységhez, a testvéririgység pedig testvérgyilkossághoz vezetett. Az Egérfogó-jelenet után Claudius beismeri önmagának „a primal eldest curse”-t (Aranynál „eredendő átok”).

Gertrudnak is két férje van: az idősebb Hamlet és Claudius. Hamlet az anyjával való drámai jelenetben Gertrudot két képpel szembesíti; az egyik apjáé, a másik Claudiusé. Az előző mitologikus isten: egyszerre Hyperion, Jupiter, Mars, Mercurius; az utóbbi pedig „az ép testvért” rohasztó „üszögös kalász” (3.4.771–772, Arany), „rohadt kalász” (3.4.64, Nádasdy). Hamletet minden bizonnyal az zavarja, hogy Gertrudnak a két férj (idős Hamlet ÉS Claudius) megkülönböztethetetlenül egy: mindkettő király, férfi, egymással felcserélhetőek, akár Rosencrantz és Guildenstern, s így anyja az örökös, non-stop királyné, feleség; s a „szokás” („custom”) kemény és vak hatalmát csak Hamlet fiúsága zavarja meg. Hamlet a megkülönböztetés képességét tanítja anyjának. Luther szerint ez a képesség teszi teológussá – mi úgy mondanánk: gondolkodóvá – az embert!

Shakespeare

Look here, upon this picture, and on this,
The counterfeit presentment of two brothers.
See, what a grace was seated on this brow;
Hyperion's curls; the front of Jove himself;
An eye like Mars, to threaten and command;
A station like the herald Mercury
New-lighted on a heaven-kissing hill;
A combination and a form indeed,
Where every god did seem to set his seal,
To give the world assurance of a man:
This was your husband. Look you now, what follows:
Here is your husband; like a mildew'd ear,
Blasting his wholesome brother. Have you eyes?

Arany

Tekints e képre, s e másakra itt,

Két férfi-testvér hű ábráira.

Nézd, mennyi fönség ül e homlokon:

Hypérjon fürtök; homlok Jupiter
Sajátja; szem Mársé, mely fenyeget
S parancsol egyben; állás Mercuré,
Most száll le, egy égcsókoló tetőre;

Oly összetétel és idom, valóban,
Hogy minden isten, úgy látszik, pecsétet

Nyomott reája, biztosítani

Egy *férfit* a világnak. Ez vala

Férjed; tekintsd már a következőt.

Im férjed ez; mint üszögös kalász

Az ép testvért rohasztva. Van szemed?

Elhagyhatád e szép hegylegelőt

Hogy e mocsáron hízz? Hah! van szemed?

Nádasdy

Nézd meg itt ezt a képet, s nézd meg ezt:

két férfi, két testvér arcmásai.

Nézd, milyen nemesség ült ennek arcán,

Apolló fürtjei, zeuszi homlok,
szeme, mint Mársé, ijeszt és parancsol,
tartása, mint a szárnyas Merkúré,
ahogy az égre nyúló hegycsúcson le-
száll;

a formák olyan összegzése, melyre
minden isten rátette kézjegyét,

hogy lássa a világ: ilyen a férfi.

Ez volt a férjed. Nézd, mi jön utána.

Ez most a férjed: mint rohadt kalász,
megrontja ép fivérét. Nincs
szemed?

A dráma és az Egérfogó (színház a színházban)

A kettőzés nemcsak a szereplők tekintetében, hanem a dráma szerkezetében is érvényesül. Sőt, mint látni fogjuk, a szerkezetben egyenesen „kettős kettőzésről” beszélhetünk, s mindennek eszköze általában a shakespeare-i drámában, de különösen is a *Hamlet*ben oly fontos szerepet kapó „tükör” metaforája. Természetesen a hamletti metaszínházra, a „színház a színházban” eszközére gondolok. Talán ezért sem véletlen, hogy Hamlet a színészeknek a színjátszás és ezen túl a művészet értelméről elmondott, méltán ünnepeelt monológja önmagában is több hendiadiszt tartalmaz. A tragédia csúcspontja, az Egérfogó-jelenet előtt hangzik el ez a beszéd (3.2.22–27).

